

Юрій Пуголовок (Полтава),
старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток
археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Керамічний комплекс з посаду Полтавської фортеці

В 2011 р. на одному з будівельних майданчиків Полтави, що розміщувався на північному схилі Іванової гори, біля підніжжя ескарпів Полтавської фортеці, досліджено рештки господарської ями та частину культурного шару ранньомодерної доби [8].

Матеріали, виявлені у культурному шарі, не численні. Представлені уламками кухонного та столового посуду (рис. 1: 1-3, 7-8), архітектурно-декоративною керамікою (рис. 1: 9), виробами зі скла (рис. 1: 4) і двома кулями (рис. 1: 5, 6). Останні виготовлені зі свинцю, мають діаметр 1,3 см, одна з них дещо деформована.

Більшість знахідок походить з ями 1, яка була впушеною з рівня передматерика на глибину 0,40 м. За своєю формою наближена до прямокутника, з округленими кутами. Її розміри наступні: довжина – 1,40 м, ширина – 1,00 м. До конструктивних особливостей слід віднести наявність в західній частині материкової «сходинки» шириною 0,24 м та висотою 0,16 м. Заповнення ями виявилось неоднорідним і добре стратифікованим. У верхній частині вона була заповнена рихлим сіро-чорним чорноземом, який перерізається лінзами більш темного вмісту, насиченими вугликами і печиною. З цього шару походить, практично, більшість виявлених керамічних матеріалів. Нижня частина заповнення – з глибини 0,20–0,30 м до 0,40 м – відрізнялася затічним вмістом, і, як наслідок, – дещо більшою щільністю. В цьому шарі, практично до самого дна, зустрічалася значна кількість шлаку, кричного заліза, виплесків металу та перепалених залізних виробів.

Знахідки, виявлені в заповненні ями, представлені, головним чином, уламками посуду.

Кухонний посуд репрезентований фрагментами горщиків, які, відповідно до характеру випалу поверхні, розподіляються на дві групи, в меншій мірі – покришками і макітрами.

Горщики. *Морені горщики* представлені уламками, що належали сімом посудинами (рис. 2: 1-7), з невисоким вінцем, окрім одного екземпляру (рис. 2: 2). Вінця горщиків плавно відігнуті назовні, з внутрішнього боку, на рівні основи шийки не мають закраїни. В іншому посудини різняться за оформленням зрізу вінця та орнаментом. У трьох випадках край вінця прикрашений насічками (рис. 2: 1, 2, 7), в чотирьох – заокруглений (рис. 2: 3-6), в деяких – під зрізом розміщений врізний поясок (рис. 2: 3, 4, 6). Прикрашені переважно врізним однокомпонентним орнаментом, що складається з хвилі (рис. 2: 2) або горизонтальних ліній (рис. 2: 4-5). Багатокомпонентний орнамент виявлений у трьох випадках. Плічка однієї посудини вкриті геометричним штампованим орнаментом з ромбів та прямокутників, що чергуються (рис. 2: 1). Зустрічається орнамент, що

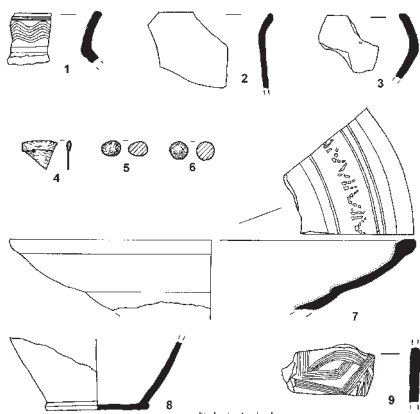

Рис. 1. Полтава. Знахідки з культурних нашарувань. 1-7 – уламки посуду; 4 – фрагмент віконниці; 5-6 – кулі; 9 – фрагмент кахлі. 1-3, 7-9 – глина; 4 – скло; 5-6 – свинець.

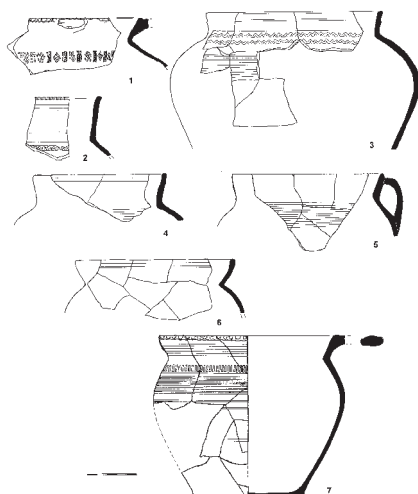

Рис. 2. Полтава. Морені горщики. Глина

складається з дворядної хвилі та різних горизонтальних ліній (рис. 2: 3). Іншим прикладом є візерунок на фрагментах горщика, плічка якого орнаментовані рядом прямокутних відбитків, нанесених штампом, під яким вміщені ряди різних горизонтальних ліній (рис. 2: 7). На трьох горщиках збереглися повністю або частково ручки.

Світлоглиняні горщики. В цій групі посуду виділяються п'ять посудин, виготовлених з сіруватої глини, в якій присутні домішки піску, поверхня на дотик нагадує поверхню горщиків давньоруського часу. Вінця горщиків дещо відігнуті назовні, мають плавний перехід (основа шийки) шийки в плічко. Край вінця заокруглений (рис. 3). Орнаментовані горщики одноманітно – рядами різних горизонтальних ліній. У чотирьох випадках орнамент нанесено під зрізом вінця та на плічках (рис. 3: 1-4), в одному – різна лінія вміщена в основі шийки (рис. 3: 5). На одному горщику збережена ручка (рис. 3: 4).

Інші світлоглиняні горщики значно відрізняються від описаних вище і, в першу чергу, за характером випалу поверхні та орнаментациєю (рис. 4: 1-12). Виявлені уламки посуду належать десятком виробам. Відповідно до характеру орнаментальних схем вони розподіляться на кілька груп. До першої групи можна зарахувати фрагменти горщиків, що мають під зрізом вінця різний поясок, в одному випадку оформлений у вигляді хвилі, на зразок своєрідного козирка (рис. 4: 5).

До другої групи включені фрагменти вінець тонкостінних горщиків, що прикрашені по зрізу вдавленнями, нижче яких вміщені розписи коричневим ангобом, що складаються з ліній та хвиль (рис. 4: 2-4).

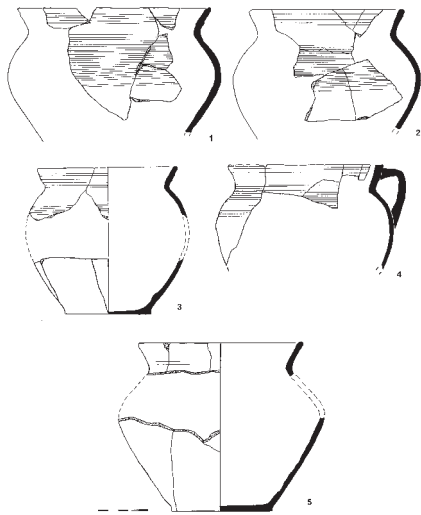

Рис. 3. Полтава. Світлоглиняні горщики. Глина.

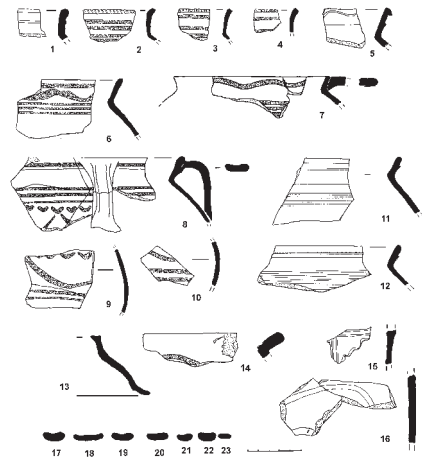

Рис. 4. Полтава. Світлоглиняні горщики (1-12), покришка (13), макітра (14), кахлі (15-16), ручки (17-23). Глина.

Третю групу горщиків складають ті, що розписані коричневим ангобом на шийці і плічках. Орнамент складається з ліній та хвиль, у одного виробу під зрізом вінця вміщений неширокий врізний поясок (рис. 4: 6).

До останньої групи зараховано три горщика. Перший з них має відігнуте назвннє вінце, край якого заокруглений, під зрізом вміщено широкий врізний поясок, в середині якого нанесено лінію коричневим ангобом. Вінце має незначне потовщення з внутрішнього боку. В цілому ж, горщик є тонкостінним, гарно випаленим, колір поверхні жовтуватий. Ручка збережена. Прикрашений розписами ангобу, які складаються з ліній, кривульок та хвиль (рис. 4: 8-10).

Дещо виокремлюються із загалу два фрагменти верхніх частин горщиків з відігнутиим назвннє вінцем, край якого заокруглений, під зрізом вміщений вузький врізний поясок. Плічка в обох випадках прикрашені рядами врізних горизонтальних ліній (рис. 4: 11, 12). Ці посудини, не дивлячись на характер орнаментациї, все ж більше тяжіють до останньої групи горщиків, схожість між яким проявляється у характері випалу поверхні та тіста з якого вони зроблені.

Крім горщиків, виявлені сім фрагментів світлоглиняних ручок, дві з яких вузькі, одна широка та чотири мають середню товщину (рис. 4: 17-23).

Покришки в колекції знахідок представлені фрагментом світлоглиняного виробу, на крисах якого збережені сліди ангобу (рис. 4: 13).

Серед матеріалів є також фрагмент верхньої частини *макітри*, що прикрашена розписом коричневим ангобом (рис. 4: 14).

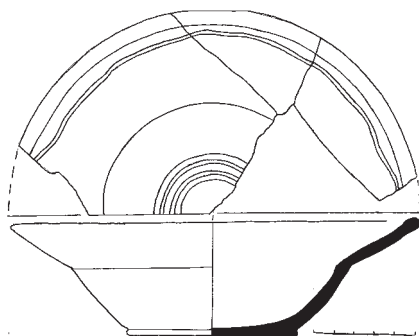

Рис. 5. Полтава. Морена миска. Глина.

Столовий посуд представлений розвалом *тарілки* з мореною поверхнею, розміром 16,0 x 19,8 см, реконструйований діаметр – 20,5 см. На криках вкрита врізною хвилею, дещо має утор (рис. 5).

Архітектурно-декоративна кераміка репрезентована незначною кількістю фрагментів лицевих пластин коробчастих *кахлів*, що прикрашені рослинним та геометричним сюжетами (рис. 4: 15, 16).

Керамічний комплекс, з ями привертає увагу порівняно великою кількістю виробів з мореною поверхнею та прикрашених врізним орнаментом. Якщо присутність одних, в матеріалах козацького часу Полтави не висока, то інші взагалі не відомі [13, 55; 7, 105; 11, 84–86; 99]. В зв'язку із цим набуває ваги питання хронології виявленого матеріалу. Вірогідно, верхньою межею цього керамічного комплексу слід вважати кінець XVII ст., на що вказує плавність переходу вінець у плічка горщика та відсутність ребристого зламу у місці переходу плеча у тулуб, характерного для дещо пізнішого посуду [1, 70]. Це в повній мірі стосується морених та світлоглинних горщиків. Пік побутування мореного посуду в Полтаві, як і у більшості населених пунктах в Україні припадає на XVII ст. Орнаментальні мотиви та морфологічні особливості таких горщиків з господарської ями, дозволяють дещо звузити їх хронологію. Серед їх числа привертає увагу один виріб (рис. 2: 7), що за стилем свого декорування має аналогії до горщиків поч. XVII ст., однак його приземкуватість вказує на більш пізню дату, що тяжіє до середини століття [4, 131]. Подібний горщик відомий в матеріалах Кременчука [10, 35–36, рис. 2]. Вироби зі світлої глини, також знаходять аналогії у комплексах, що датуються в межах XVII ст. Якщо горщики з простим округлим зрізом вінця та рельєфним стилем декорування датуються першою половиною XVII ст. [13, рис. 20:П 26; 12 с. 37–38, рис. 20; 14, с. 187, рис. 1], то посудини з вінцями, прикрашеними насічками та розписані ангобами, більш характерні для другої половини XVII ст., хоча відомі і в комплексах рубежу XVII–XVIII ст. [2; 12, 38–39, рис. 21; 5, 30, рис. 1:12].

Отже, досліджена яма належить до числа порівняно рідкісних господарсько-побутових об'єктів другої половини XVII ст. і пов'язується з ді-

яльністю кузні козацької епохи. Це перший випадок фіксації та схилах Полтавської фортеці місця виробничої діяльності ковалів. В той же час виявлення на цій ділянці культурних нашарувань доби Руїни, ставить питання про час та характер освоєння території північного сходу фортеці, де сформувався один з міських посадів – Панянка. Припинення діяльності цього об'єкту вірогідно слід пов'язувати з подіями конфлікту між І. Виговським та М. Пушкарем [3, 230–231; 6, 42–43; 9, 52–54]. Виявлені матеріали доповнюють і розширюють джерельну базу для вивчення історичної забудови полкової Полтави.

Джерела та література

1. Археологія доби українського козацтва / Телегін Д.Я., Виногородська Л.І., Титова О.М. та ін. : Навч. посібник. – К. : Вид. ІЗМН, 1997. – 336 с.
2. **Буйлук М.** Гончарний комплекс кінця XVII – початку XVIII ст. із Переяслава // Українське гончарство : Наук. зб. за минулі літа. – Київ-Опішня: Молодь, Українське народознавство, 1993. – Кн. 1. – С. 250–253.
3. **Величю С.** Літопис [пер. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.
4. **Виногородська Л.І.** До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 129–140.
5. **Голубева І.** Відновлення дослідження Валківської фортеці // Нові археологічні дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К. : Вид. ЦП НАНУ і УТОПіК, 2006. – Вип. 15. – С. 27–31.
6. **Мищик Ю. А.** Гетьман І. Виговський. – К. : ВД «КМ Академія», 2004. – 84 с.
7. **Пуголовок Ю.О., Калашник Є.С.** Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто. – К.–Полтава, 2009. – 132 с.
8. **Пуголовок Ю.О., Супруненко О.Б.** Звіт про науково-рятивні наглядів археологічні дослідження на передгородді Полтавської фортеці у м. Полтаві в 2011 р. (вул. Панянка, 1, пров. Коперніка, 6) // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 665. – 31 арк.
9. **Сальніков В.** Унікальний казанок з місця битви військ І. Виговського та М. Пушкаря у 1658 році // Нові археологічні дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: вид. ЦП НАНУ і УТОПіК, 2011. – Вип. 20. – Ч. I. – С. 49–54.
10. **Супруненко О.Б., Пашкевич Г.О., Калашник Є.С.** Знахідки з господарської ями середини XVII ст. у Кременчуці // АЛЛУ. – 2009. – № 1 (25). – С. 35–40.
11. **Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О. Мироненко К.М., Ткаченко О.М., Шерстюк В.В., Яремченко В.О.** Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора: Частина друга. – К.–Полтава: вид. ЦП НАНУ і УТОПіК, ЦОДПА, 2009. – 132 с.
12. **Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О.** Селітроварницький стан на Більському городищі. – К.: вид. ЦП НАНУ і УТОПіК, 2010. – 96 с.
13. **Ханко О.В.** Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // АЛЛУ – 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 54–66.
14. **Юрченко О.** Своєрідна група української ранньомодерної кераміки з Переяславщини // Нові археологічні дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К. : вид. ЦП НАНУ і УТОПіК, 2011. – Вип. 20. – Ч. I. – С. 186–190.